

הנהגה מקומית בשעת משבר

ענת קדרון וטלי לב

חוסר המעש של
השלטון המרכזי הוביל
את ועד הקהילה
היהודית בחיפה להכין
לבד את התושבים
להפצצות העיר מן
האוויר ב־1940

משה גוטל ליון, ראש ועד הקהילה העברית בחיפה

אזרחית. בראשית המלחמה פנה מושל המחוז הבריטי לוועד הקהילה העברית, שבראשה עמד משה גוטל ליון, והמליץ להכין תכנית מגירה "להגירת ילדי חיפה ממנה". מאחר שהיה מדובר בהמלצה בלבד, לא היה בכונת הממשל לממנה.

תכניות פינוי הילדים מחיפה

היזמה המסודרת לפינויים של הילדים מן העיר במקרה הצורך הגיעה מוועדת החינוך של ועד הקהילה, בשיתוף עם הג"א וצוות הרופאים והאחיות של בתי הספר בעיר. לשם כך הוכנה תכנית מגירה שהקיפה את כלל מערכת החינוך בעיר, ונערכו סיורים לאיתור מקומות אפשריים לקליטת התלמידים. התכנית כללה פינוי הילדים מכתה ה' ומעלה, מלואים בצוותים חינוכיים ורפואיים. הילדים הקטנים יותר היו אמורים להישאר בחזקת משפחותיהם. במקביל נקבעה

במהלך "מלחמת לבנון השנייה" עלתה העיר

חיפה לכותרות, שלא בטובתה, כיוון שבתחומה נמצאים נמל, בתי זיקוק, נמל תעופה ומפעלים כימיים ההופכים אותה ליעד מועדף להפצצות מן האוויר. זאת לא הייתה הפעם הראשונה שאזרחי חיפה נקלעו למצב כזה, מתלבטים בשאלות של התגוננות אזרחית, בוחנים את מידת האחריות של תושבי חיפה מול אחריות השלטון המרכזי ובודקים – בשל הסכנה המתרגשת לבוא – אפשרות לפנות את הילדים מן העיר. הצצה אחורה בזמן, אל קיץ 1940, מגלה קיץ נוסף שבו אנשי חיפה חששו מהפצצות מהאוויר והתלבטו כיצד לנהוג בילדים הנמצאים בחופשה. בשלהי 1939, עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, ניצבה הנהגת הקהילה העברית בחיפה בפני מצב לא פשוט: חשיבותה האסטרטגית של העיר הגדירה אותה "תחום מסוכן", במקרה שהמלחמה תגיע לאזור, והיה צורך להתכונן לכל תרחיש. הכוחות שעמדו לרשות הנהגת הקהילה כללו את הג"א, מד"א, כוחות כיבוי האש ו"משמר העם".

ראשיתו של מערך ההתגוננות האזרחית ביישוב היהודי היה פועל יוצא של מאורעות "המרד הערבי הגדול". בתל אביב הוקם משמר אזרחי בספטמבר 1938, ובחיפה נפתח סניף הג"א באוקטובר 1938, ביזמת עו"ד מרדכי נמצא-בי, שהיה אחראי למערך ההדרכה הארצי של הג"א ולפרסום חוברות העוסקות בהתגוננות אזרחית.

חשיבותה האסטרטגית של חיפה כיעד להתקפות אוויריות לא נעלמה מעיני הבריטים. חיפה הייתה העיר היחידה שזכתה למערך הגנה מסוים בפני התקפות מן האוויר, שנועד לשמור על הנכסים האסטרטגיים. אולם הבריטים לא התכוונו להפעיל תכנית גם להתגוננות

ענת קדרון מדריכה וחוקרת את תולדות חיפה. עבודת הדוקטורט שלה, שהוגשה בימים אלו, עוסקת בועד הקהילה העברית בחיפה בתקופת המנדט.
ד"ר טלי לב היא סוציולוגית החוקרת את התרבות הישראלית והקשר בינה לבין שאלות של היסטוריוגרפיה, מרחב, מעמד ואתניות.

מתנדבות כיבוש אש בחיפה, 1941 (לע"מ)

בצמוד למשקים המיועדים לקליטה תוכננה הקמתם של מחנות מסודרים, אולם הדבר היה כרוך בעלות כספית ניכרת. מאחר שהממשל הבריטי והוועד הלאומי לא הקציבו כספים לפינוי, החליטה ועדת המצב כי עלות הפינוי תחול על ההורים, וכי הורים בעלי יכולת יסבסדו בתשלומיהם גם את מעוטי היכולת. מנהיגותה של הקהילה העברית בלטה במיוחד על רקע התנהלותם של השלטון הבריטי, שלא ניאות לקחת אחריות בעניין, והמוסדות הלאומיים, שלקחו אחריות רק בהיבט התכנוני אך לא בהיבט התקציבי.

ב-19 ביוני הודיעה גם הנהלת הוועד הלאומי כי הוחלט להעביר את ילדי בתי הספר ממקומות מסוכנים, ובה בעת להשאיר את בתי הספר פתוחים לטובת הילדים הנשארים. התכנית הארצית נשענה על דגם פינוי הילדים בבריטניה, שם הוטלה האחריות התקציבית במלואה על כתפי הממשלה. בתכניתו נקב "הוועד המרכזי לענייני התגוננות שליד הסוכנות" ביעד של פינוי כ-35,000 תושבים יהודים מחיפה, ובחינת צורך בפינוי כ-55,000 תושבים מתל

היערכות להשגרת צוותי המורים של כיתות היסוד (א'-ד') בחיפה, כדי שבתו הספר בעיר יוכלו להמשיך לפעול כל עוד הדבר ותאפשר. ההערכה הייתה כי רוב המשפחות שיוכלו לעשות כן יעברו בכוחות עצמן אל הגליל התחתון.

ב-18 במרס 1940, עם הכרזתו של מוסלמי על הצטרפותה של איטליה ללחימה לצד גרמניה, הוצאו תכניות הפינוי מהמגירה והחלו להיערך דיונים מפורטים בנושא בהשתתפות חברי "ועדת המצב החיפאית" (ועדה לשעת חירום שהוקמה ליד ועד הקהילה), ועדת החינוך, הד"ר סולוביצ'יק, נציג הוועד הלאומי, וחברי ועדת המצב המרכזית. על פי התכנית נועד הפינוי להימשך כחודשיים לפחות, במהלך כל חופשת הקיץ. עיקר הקליטה, התברר, יכלה להיעשות במשק הפרטי, החקלאי והעירוני. המשקים ההסתדרותיים מצדם, החליטו שלא לקבל באופן פרטי פליטים" [...] מחוץ להורי חברים, וגם זאת רק ממקומות שיוכרזו כמקומות פינוי, ולילדים בני אח או אחות של חבר, בגיל עד 6. כל קליטה נוספת – תלויה בתשלומי המוסדות [...]."

- א. הילדים ילכו לבגן ויטובו מספר רק בלרית סכוגר. מסעמי בנותת אמסר לארגן תורנות הורים טילדיהם ספקרים כגן אחד: ככל יום ילוח סכוגר אחד קבוצת ילדים.
- ב. כל ילד יטא כקביעות על צוארו תויא זיהוי, כדי סאסטר יתיה להחזירכו להוריו בכל מקרה סחוא. את התויא אמסר להוציב כמסדר ה.ג.א., רחוב סכוגר 44.
- ג. אל תטיילו עם ילדיכם ברחובות הראטיים (רח' תרצל רח' והלוח וכו'), אל תתעכבו אהם כדרך ראל תתנו להם לסחוק כרחובות או כחצרות ללא סהבחה.
- ד. אל תקטו את הילד להצבות קרלכוע ותיאשרון ולאספדות.
- ה. לפסדו להכיר את המקלטים הצבוריים והפרטיים סכדרך מן הכית לבגן וכן את המקוסות הסדבנים סאסטר להסתתר סמחוריהם.
- ו. כמקרה סל אצקת, כדרך, הכנסו למקלס תקרוב ביותר. אה אין מקלס קרוב הכנסו לבגין יוספון ביותר, או ספתתרו כגון ספירת מעלה, או סמחוריו קיר, בדר כסון וכדו'.
- ז. לכו עם ילדיכם לריוס או לכוסר רעואי לסם כדיקת סוב הרם סלהם, כדי לאסטר וסגת עזרה מידית כטעת הצורך, תוצאות הכדיקה תירטטנו כבויית חוזרי.
- ח. הרגילו את הילדים לבוח כסעות אהייב והקדימו להסכיבם בערב.
- ט. כהיוצמס כמקלס אל תבערו כילדים, אל אכו אותם. לא אל תעת לכך. הרגילו אותם לסכת כטקס או להירדם או לאכיל סטתו.
- י. הרגילו את עצכסם ואת ילדיכם למלא כמקפדה אחר תוראות אלה.

דף הנחיות להורים
לשעת חירום, חיפה
1940

נוסף שהובע בדיונים היה כי המלחמה העולמית תגרוך לערעור נוסף בביטחון, על רקע מערכת היחסים המתדרדרת ממילא בין היישוב היהודי ליישוב הערבי.

8. **אחריות ארגונית:** חברי הוועדה תזו בעזיבת התושבים את העיר בשלהי יוני 1940, וחששו כי "עזיבת התושבים [את חיפה] עלולה אם תתגבר ואם לא יארגנוה להיהפך לתנועת פלטים על כל הסכנות החבויות בה [...]". יוסף ארדשטיין, איש מפא"י ומנציגו היישוב היהודי במועצת העירייה, הוסיף ואמר גם: "בטוח אני שאחרי האסון הראשון תתחיל בריחה מהעיר ובראש ובראשונה יפגעו הילדים, תקום בהלה אשר תהרוס את כל חיינו [...]". גם בדברים אלו ניכרת נטילת האחריות הכוללת של ההנהגה, שהיה ברור לה כי הראשונים לצאת יהיו בעלי האמצעים, שיוכלו לעשות זאת באופן פרטי.

בסופו של דבר הוחלט לדחות את תכנית הפינוי הכללית ולהתארגן למומון בתי הספר ככל שניתן. במקביל הוחלט לקיים בבתי הספר הרשמה לפינוי אפשרי של תלמידי תנות ז'-ח' בלבד, תוך הדגשה כי הרשמת נזקקים לא תהיה מתנתת בתשלום וכי אין בה משום המלצה של בתי הספר על פינוי "אלא יש להשאיר זאת להחלטת ההורים". בסופו של דבר העידו תוצאות ההרשמה כי רוב הציבור לא היה מעוניין כלל לפנות את ילדיו.

"מקלוט" מוסדות החינוך

במקביל לשאלת הפינוי עלתה גם שאלת ההתגוננות האזרחית בעיר. פעולת ההכנה נעשתה בכמה מישורים:

- א. תגבור כוחות העזרה וההצלה ביישוב.
- ב. חלוקת העיר לאזורי משנה מטעם הלשכה לעזרה סוציאלית, כדי לתת מענה מקומי מירי.
- ג. הכנת תכנית פינוי לפלטים אל הר הכרמל, כולל רכושית מלאי מזון וציוד בסיסי.
- ד. פעולת הכנה והסברה על כיווי שרפות, התגוננות אזרחית וחגשת עזרה ראשונה. עיקר ההסברה התמקדה בצורך בבנייתם של מקלטים ומקומות מחסה בבתי הפרטיים (לרבות פירות שוחות הגנה), ולצורך כך ניתן תכנון וייעוץ טכני חנים לתושבי העיר.

סוגיית המקלטים הציבוריים הייתה השאלה המרכזית. האפשרות לפתיחת בתי הספר הייתה תלויה בהימצאותם של מקלטים במוסדות החינוך. כמו בשאלת הפינוי, גם במשא המקלטים לא באה הישועה מהשלטונות. הממשל המנדטורי והעירייה

אבב, בעוקר ילדים קטנים עם אמהותיהם וילדי בתי ספר ומוריהם. אולם הוועדה לא יכלה לספק את האמצעים הכספיים למומון הפינוי המתוכנן או לחפירת מקלטים בבתי הספר, ונסמכה לבסוף בכל זאת על פעולות הוועד המקומי, שנדרש למלא את החלל שנוצר במעשים ובתקציבים. ההחלטות שהתקבלו ביוני 1940 משקפות את ערכי פרנסי הקהילה בחיפה, שהתגלו דווקא בנומים הקשים:

1. **אחריות תקציבית חברתית:** הוחלט כי התכנית להקים מחנות צמודים לקיבוצים יקרה מדו וכי יש להסתפק בפינוי לערים ולמושבים, ולהתחייב לעלויות החזקת המפונים בלבד. לאנשי ועד הקהילה היה ברור כי יש להביא בחשבון גם ילדים ממשפחות חסרות אמצעים, שאת פינוים תצטרך הקהילה עצמה לסבסד. כרבע מהילדים שיועדו לפינוי הוגדרו כמקקים לסויע.
2. **אחריות קהילתית:** שאלת הפינוי נבחנה גם על רקע הבהלה שעלולה הייתה להשתרר בקהילה. הדעות נחלקו בין מי שטענו כי פינוי הילדים יוסך דווקא תחושת ביטחון בקרב ההורים, ובין מי שטענו כי הפינוי המאורגן טומן בחובו מסר מבהיל מטעם הנהגת הקהילה. חשש

מסוס איטלקי שהופל
משפיץ את חיבה, 1940

בעיקרה, אולם שמרה גם על ערכי היסוד של הקהילה. הערבות ההדדית שהנהוג הועד בלטה במיוחד בצוק העתים ובשעת המבחן.

הסכנה שריחפה על חיפה שבה ועלתה באביב 1941, עם התקרבות גייסותיו של הגנרל רומל לגבולה הדרומי של הארץ. רעיון פינוי הילדים מחיפה עלה שוב באפריל באותה שנה, עת רמזו השלטונות הבריטיים לאנשי חיפה – תוך שהם מעבירים את נשות החיילים והפקידים הבריטיים ואת ילדיהם מחיפה – כי "רצוי שגם הקהילה היהודית תיתן דעתה לדבר". במקביל, בקרב הקהילה הערבית, הייתה עניינה המוגנת של תושבים לכפרים ולשכם. על בסיס התכניות מקיץ 1940 הוכנה בוועד הלאומי ובוועדת המצב החיפנית עוד תכנית מפורטת לפינוי האוכלוסייה מהעיר. זו הייתה תכנית בדיקה נרחב מקודמתה, בעיקר בשל החשש מפלישת כוחות גרמניה הנאצית לארץ ישראל. הפעם נתבע כי במידת הצורך תמומש התכנית בתיאום מוחלט עם שלטונות הצבא ובמיומנם.

צבאותיו של רומל נבלמו, כידוע, בקרב אל-עלמיין, ותכנית הפינוי השנייה אף היא לא יצאה אל הפועל, אך תושבי חיפה וכולם להעניד כי בשעה שמתרגשות לבוא סכנות מן האוויר, נדרש העורך האזרחי לעמוד מול האיום כמעט לבדו. תכניות הסיוע המשאבים הממלכתיים אין בהם כדי למלא את הצרכים כולם. חוסנו של העורך בחיפה של ראשית שנות ה-40 נמדד ביכולת ההתארגנות הקהילתית ובהנהגה המקומית שהקיפה על ערכי יסוד והובילה תכנית אופרטיבית והסברתית כאחת. בימי מצוקה וחשש קיומנו, אין טבעי הוא שהפרט עושה כמיטב יכולתו לביתו ולמשפחתו. ללא יד מכוונת, מדריכה, בוטה ומרסנת, תמיד ימצאו חסרי היכולת שייזונו מאחור.

אמנם הקציבו סכום מסוים למקלוט ציבורי, אולם לא היה בסכומים אלו כדי לתת מענה הולם לכל צורכי המקלוט בעיר.

האחריות למימון המקלטים בבתי הספר הייתה מורכבת אף יותר, שכן בשל השתייכותם של רוב בתי הספר היהודיים לרשת החינוך העברית הם הוגדרו בתי ספר פרטיים, ולפיכך אף לא טהנו מהתקציבים הממלכתיים הצנועים. למרות זאת התגייס ועד הקהילה בקיץ 1940 לבניית מקלטים בבתי הספר, חרף יצירת גירעון תקציבי בקופתו. פניות שבדיעבד לוועד הלאומי ולממשל הבריטי בבקשה להשתתף בעלויות בניית המקלטים – נדחו. מחלקת החינוך הממשלתית אמנם הקציבה סכום של 800 ל"י למקלוט, אולם סכום זה ניתן רק לבתי הספר הערביים שהיו שייכים לה. משלא נמצא התקציב הדרוש עד מועד פתיחת שנת הלימודים תש"א, והשנה לא נפתחה במועדה, שבוע הקהילה והתגייס בעצמו להמשך הבנייה. המימון הושג באמצעות הלוואה מבנק מסד ומתשלומי הורים, ובמהלך השנה בנתה הקהילה מקלטים ב-24 מוסדות חינוך, מהם 18 במימון מלא של חבריה.

זמן קצר לאחר תום הבנייה טאלצו תושבי חיפה להשתמש בפועל במבנים המוגנים. חששה של תהגת הקהילה לא היה מופרך, וב-15 וב-24 ביולי הפציצו מטוסים איטלקיים את חיפה. בהתקפה הראשונה הציחו כעשרה מטוסים, שהטילו על העיר יותר מחמישים פצצות וקיפדו את חייהם של שני אזרחים. בהתקפה השנייה הוטלו כ-80 פצצות, שרובן נפלו על השכונות המזרחיות של העיר, ופגעו גם במשרדי חברת הנפט וגרמו לדליקה גדולה. בהתקפה זו טרפו עשרות אנשים. בדוח מסכם שכתב מרדכי נמצא"ב על ההפצצות בחיפה צוין כי "מפליא בזאת הלך רוחו והתנהגותו של הקהל, אומץ ליבם של אנשי השירותים והקהל הרגיל הוא למעלה מכל שבה [...]. אנשי חיפה טהנו אומץ לב מופרז וסיכון מיותר של התושבים, אנשים על הגנות ועל המרפסות שמתוך סקרנות לא נסגרו למקלטים [...].". מזחחות הקהילה עולה כי על אף הפעולה הנרחבת של אנשי הג"א בעיר, רבים מהאזרחים לא בנו מקלטים בביתם, אם מתוך אדישות ואם מתוך סכסוכים עם בעלי הבתים על חלוקת הצטל הכספי. ב-9 בספטמבר הותקפה גם תל אביב, וגם אז צוין בדוח המסכם כי אזרחי העיר שבו תוך זקת ספורות לשטחי חייהם ולא התחשבו בסכנה.

ועד הקהילה בחיפה הפגין מנהיגות ציבורית ואחריות קהילתית בשאלת פינוי הילדים, בשאלת מימון בתי הספר ובשאלות הקשורות להתארגנות אזרחית בכללה. פעילותו של הוועד הייתה פרגמטית

מאמר זה לא היה נכתב
ללא עזרתם ותמיכתם של
כמה אנשים יקרים. את
מבקשות להודות במיוחד
להילה אתקין ולע"ד
דפנה רובינשטיין.